

Ahmet Yaşar Ocak,

Osmanlı İmparatorluğu ve İslam: Bir İmparatorluk Bir Din,

İstanbul: Alfa, 2021, 416 s., ISBN 978-625-449-312-6.

Ahmet Yaşar Ocak'ın yeni kitabı *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam: Bir İmparatorluk Bir Din*, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam ile olan ilişkisini, imparatorlukta yaşayan çeşitli sınıf ve grupların İslam algıları ve pratiklerine odaklanarak ele almaktadır. Yazar sadece giriş niteliği taşıdığını belirttiği bu eserinde, konuyla ilgili güncel terminoloji ve teorileri tartışmakla beraber, zengin literatürden de yararlanarak, Osmanlıların İslam'la ilişkisini en iyi yansıtacağını düşündüğü kendi öne sürdüğü dörtlü sosyolojik yaklaşımını kullanmaktadır. Kitap, giriş ve sonuç kısımlarının dışında beş ana bölümden ve alt başlıklardan oluşmakta, birinci bölüm hariç diğer bölümler, Ocak'ın "durağan ve normatif bir İslam ve devlet anlayışına hapsedilmiş bir modelin ötesinde" (s. 23) olduğunu iddia ettiği bu dörtlü yaklaşımını tek tek ele almaktadır.

Giriş bölümü, güncel literatür, terminoloji ve yöntemlere odaklanır. Yazar, ana metin ve dipnotlarda *Confessionalism*, *ortodoks*, *heterodoks*, *müteşerri*, *gayri müteşerri*, *gerçek İslam*, *normal İslam*, *orjinal İslam*, *elit İslam*, *yüksek İslam*, *köylü İslamı*, *popüler İslam* ve *halk İslamı* gibi literatürdeki kavramlaştırmaları -bir miktar- tartışmakta ve bu kavramların *halk İslamı* hariç hiçbirinin Osmanlı ve İslam ilişkisini anlayabilme ve anlatabilme noktasında yeterli olmadığını belirtmektedir. Ocak, bu bölümün belki de en can alıcı eleştirisini "müteşerri (şeriata bağlı) ve gayri müteşerri (şeriata bağlı olmayan veya lakayt)" kavramlarını *ortodoks* ve *heterodoks* kavramlarının yerine kullanan araştırmacılar için yapmaktadır. Ocak'a göre "müteşerri ve gayri müteşerri kavramları yalnızca bahis konusu kesimlerin resmi yahut Sünni İslam'ın inanç ve ritüellerine bağlılık yahut ilgisizlik tarafını öne çıkarırken siyasi, teolojik ve toplumsal karşı duruşlarını ihmal etmektedir. Oysa *ortodoks* ve *heterodoks* kavramları, bahsedilen grupların karşı duruş ve siyasi tavrını da kapsayan terimlerdir. (s. 29-30, dn. 17). Bu bölüm aynı zamanda Ocak'ın kullandığı kaynakları ve Osmanlı ve İslam ilişkisinde kendi yaklaşımını ifade eden iki şemayı içerir. 'Doğru yaklaşım' şemasında ilk üç grubun birbiriyle ilişkileri ortak kümeler ve oklarla gösterilirken, halk İslamı'nın ilk üç sektörle olan ilişkisinin karşılıklı bir etkileşim şeklinde değil de tek yönlü olması, hatta devlet İslamı'yla hiçbir etkileşim kümesinde yer almaması dikkati çekmektedir.

Osmanlı Kimliği: Osmanlı Kimdir, Nedir? başlıklı birinci bölüm, Osmanlı'nın Rumi, Farsi, Türk ve İslam kimliklerini ele alır. Bölüme ağırlığını koyan tartışma,

Osmanlı fetihlerine paralel olarak yerel kültürlerle İslam'ın ne gibi bir ilişkisi içine girdiğidir. Bu tartışmalar yazarın ağırlıklı olarak Salih Özbaran ve Cemal Kafadar'ın çalışmalarına referans vermesiyle devam eder. Ocak, Salih Özbaran'ın, İslam'ın yerel kültürlerin dönüştürücü etkisi sebebiyle asıl mahiyetini kaybettiği düşüncesine ve Osmanlı Türkçesi hakkındaki fikirlerine karşı çıkar (s. 63-64). Osmanlı İslam'ının yerel kültürlerle diyalog içinde ve iç içe geliştiğini ileri sürmenin eksik ve fazla iddialı bir yaklaşım olduğunu ileri sürer. Ona göre bu yaklaşım, "İslam'ı sadece halk kesimlerine inhisar etmekte ve halkı blok halinde yerel inançları içselleştirmiş tek parça bir yapıdan ibaret kılmakta, kitabi İslam'dan tamamen kopuk farz etmekte, entelektüel ve yönetici kesimin İslam anlayış ve algısını pratiklerini hesaba katmamak gibi bir yanı sıra düşürmektedir. Kısacası Selçuklu mirasını, Orhan döneminde kurulan medreseleri görmezden gelmektedir" (s. 56-57). Bölümün devamında Ocak, Osmanlı'nın Farsî kimliğini Sasanî mirası devlet geleneği ve adalet dairesi üzerinden açıklamakta, Fatih ve Kanuni'nin kullandığı unvanlara referanslar vererek, "Osmanlı'nın siyasallaşmış İslam parantezinde Rumî, Türkî ve Farsî özellikler, katkılar taşıyan çok kültürlü bir imparatorluk olduğu" (s. 80) sonucuna varmaktadır.

"Osmanlı Devlet İslamı (Siyasal İslam)" başlığını taşıyan ikinci bölüm, Osmanlı Devleti'nde dinin siyasal bir araç olarak nasıl kullanıldığına yer verir. Ocak burada, Osmanlı Devleti'nin İslam ile ilişkisini, İslam'ın devletin ideolojik yapılanmasında, eğitim sisteminde, bürokrasi ve kurumlarında ve devletler arası siyasetindeki yerinden örneklerle, üç farklı döneme ayırarak ele almaktadır. "Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami kimliğinin siyasal niteliğinin en çok Osmanlı sultanı ve padişahı imajında ortaya çıktığını" (s. 99) belirten Ocak, siyasi ve dini karizmatik unvanlar üzerinden Osmanlı sultanlarının kendilerini nasıl gördükleri, gayrimüslim ve Müslüman tebaa için ne ifade ettikleri, vakanüvislerin ve entelektüellerin onları nasıl yazdıklarına odaklanmaktadır. Yazar, Osmanlı'nın imparatorluk ideolojisi olarak Sünnî İslam'ı ve onun Hanefilik yorumunu seçmesinin nedenleriyle devam eden bölümde "Sünniliğin Osmanlı tarihindeki yerini değerlendirirken, 16. yüzyıl Sünnî politikalarının sıkışmasının Safevî faktörü üzerinden anlatılmasının, Sünnî politikanın imparatorluktaki yerinin daha genel açıdan değerlendirilmesine engel olduğunu" iddia etmektedir (s. 146). Ancak Ocak, söz gelimi Safevî faktörü olmadan ya da bu faktör en aza indirilerek değerlendirilecek bir Osmanlı Sünniliği için de herhangi bir yöntem önermemekte, Osmanlı Sünnî politikalarının katılaşmasının başka hangi faktörler üzerinden anlatılabileceği üzerinde ayrıntıları ile durmamaktadır. Bu bölüm, Osmanlı devlet İslam'ının temsilcileri olan kadılar, müftüler, kazaskerler

ve şeyhülislamların İslam algısını yaratmaktaki işlevleri ve onların imparatorlukta yabancılara gözünden nasıl göründükleri ile sona ermektedir.

Üçüncü Bölüm, “Osmanlı Medrese İslamı (Kitabi İslam) ve Merkez Uleması”, Ocak’ın “Osmanlı medresesinin bilim, kültür ve düşünce tarihine hangi katkıları sağladığı, İslamî bilimleri nereden alıp nereye getirdiği meselesinin, medrese tarihçiliği tarafından hiç tartışılmadığı, yapılan çalışmaların ise tasviri kaldığı” eleştirisi ile başlar (s. 183). Bu nedenle yazar Osmanlı medreselerinin coğrafi ve nitelik olarak beslendiği kaynaklardan başlayıp, bağımsızlığını kaybetmesi, siyasal otoriteye bağımlı kılınması ve Osmanlı bürokrasisine hizmet eder hâle gelmesi sürecini, tasviri kaldığını düşündüğü konuları da ele alarak anlatır. Ocak, medrese eğitiminin tekdüzeliği ve gelişmemişliğini ele alırken 16. yüzyılda dünyada yaşanan gelişmelerin -Amerika’dan altın ve gümüş akışı, enflasyon, Osmanlı’nın sadece dünyadaki askeri yenilikleri takip etmesi- de göz önünde bulundurulması gerektiğini, dolayısıyla bilimsel gelişmenin olmamasının sebebinin sadece medresenin içine düştüğü taassupla izah edilemeyeceğini iddia etmektedir. Yazar bu tespiti yaparken, askeri ve ekonomik gelişmelerle medresenin muhafazakârlığını sürdürmesi arasındaki direkt ilişkiye dair somut bir örneğe yer vermemekte, sadece bir tahminle yetinmektedir. Bölümün devamında, ulemanın devlet ile ilişkisinin yanı sıra, halk ile etkileşiminin camiler, vaazlar, hutbeler, hatip ve imamlar gibi sözlü kanallar ve mekanlar vasıtası ile nasıl sağlandığına ve bu kanallar vasıtası ile devlete itaat fikrinin nasıl sağlandığına da yer verilmiştir.

Dördüncü Bölüm “Osmanlı Tekke İslamı (Sufi, Metafizik İslam, Sufiler)”, Osmanlı tasavvufunun ve devletin vahdet-i vücudcu, İbn Arabici yönüne odaklanmaktadır. Ocak, burada İbn Arabici tasavvufun Selçuklulardan Osmanlılar’a kesilmeden devam ettiğini ve bu düşüncenin Davud-ı Kayseri ve onun İznik Medresesi’nden yetişen öğrencileri tarafından Osmanlı medrese ve tekke geleneğine taşındığını iddia etmektedir. Yazar, İbn Arabiciliğin nasıl bir devlet siyasetine dönüştüğünü, Davud-ı Kayseri’nin üslubu, İbn Arabi’ye atfedilen bir risale ve Osmanlı’nın İbn Arabi’yi savunan fetvaları gibi örnekler üzerinden açıklamaktadır. Sufi çevrelerin, devlet ve ulema ile “pürüzsüz ve romantik olmayan” ilişkileri de bu bölümde yer almaktadır. “Siyasal düzenin sultanları (siyasal otorite)” ve “mana aleminin sultanları (ilahi otorite)” arasındaki etkileşim ve gerilime yer verilirken, aynı zamanda ilmiye ve sufiye arasındaki geçişlerle âlim-sufi ve sufi-âlim tiplerine de örnekler verilir.

Beşinci Bölüm, “Osmanlı Halk İslamı”, halk kültürü, yüksek kültür, geleneksel kültür gibi kavramların tartışılmasıyla başlar. Ocak, *Osmanlı Halk İslamı*’nın unsurlarını ve toplumsal tabanını, bu toplumsal tabanın bazı inanç ve dini

pratiklerini yabancı gözlemcilerin mütalaalarına dayanarak işler. Din adamları, Kur'an'a saygı, namaz, kader, cenaze ve defin işleri, evliya türbeleri, kıyamet günü, cennet ve cehennem, Türklerin gül ve kâğıda hürmetleri, içki ve afyon kullanımı, zina, homoerotizm ve lezbiyenlik gibi konularla ilgili yazılanları okuyucu ile buluşturan Ocak, burada Osmanlı Müslüman toplumunun küçük bir panoramasını çizer. Osmanlı halk İslamı'nın medrese ve tekke ile temasını ve etkileşim kanallarını yazılı ve sözlü olarak ikiye ayıran Ocak, bu etkileşimin aktörlerini, mekanlarını ve araçlarını da anlatarak bu bölümü sonlandırır.

Ocak kitabında *Osmanlı İslamı*'nın farklı yönlerini çeşitli gruplar üzerinden analiz etmekte ve dörtlü bir tasnif sunmaktadır. Yazar, konunun geniş bir coğrafi alan ve zaman dilimine yayılan sosyolojik ve tarihi zeminini hem birincil hem de konu hakkında daha önce yazılmış ikincil kaynakları kullanarak, formüle etmeyi başarmaktadır. Kitabın planlanması göz önüne alındığında, bölümler genel olarak örtüşen argümanlar ve yorumlar açısından birbirine bağlanmakta, kopuk bir görünüm sergilememektedir.

Bu kitabın önemli bir yönü, Ocak'ın siyasi gücü elinde bulunduran kesimlere yakın olmayan, ancak günlük hayatta İslam'ın ulaşabildiği mekanlarda görünür olan aktörleri zayıf, pasif kişilikler olarak değil, failler, etkili karakterler, aktivistler ve karizmatik liderler olarak olumlu temsilleri lehine okuma ve değerlendirmesidir. Ancak kitap, Sünni İslam'a yapılan aşırı vurgu göz önüne alındığında Sünni olmayan ancak kendisini İslam ile ilişkilendiren kesimlerin imparatorlukla olan ilişkisine yer vermekte epey yetersiz kalmakta, öyle ki neredeyse bu kesimlerin, Sünni İslam'ı benimseyen kesimlerin lehine bilinçli bir şekilde göz ardı edildiği hissini vermektedir. Bununla birlikte Ocak'ın zaman zaman kullanıldığı özcü üslup da gözden kaçmamaktadır: "Sufi İslam, İslam'ın fıkıhla gelişen zahiri ve kuralcı yanını tasavvufu hem dengeledi hem zenginleştirdi ve kısmen de bozulmasına yol açtı" (s. 36) ya da "Sünniliğin İslam'ın zaman içerisinde orijinal yapısının bozulmasına engel olduğu hakikatini teslim etmek gerekir" (s. 197) gibi cümleler, Ocak'ın İslam'a olan bu özcü yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu araştırma eseri Osmanlı İmparatorluğu ve İslam çalışmalarının temel meseleleri hakkında bilgiler veren ve üzerine düşünülmesi gereken sorular soran değerli bir çalışmadır. Yazar, İslam ve Osmanlı Devleti ile ilgili temalara aşina olmayan okuyuculara da konuyu kendi bakış açısını yansıtan didaktik bir üslupla sunmak konusunda iyi bir iş çıkarmaktadır.

Emine Yüksel
Szeged Üniversitesi